

ANNA PIASKOWY*

KLAUZULE GENERALNE W PROJEKCIE NOWEGO KODEKSU CYWILNEGO

1. POJĘCIE KLAUZULI GENERALNEJ

Termin „klauzula generalna” zaliczany jest do kategorii pojęć języka prawniczego. Ustawodawca nie posługuje się nim, używając poszczególnych zwrotów uważanych za klauzule generalne. Wyjątkiem jest § 155 ust. 1 załącznika do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”¹. W akcie tym brak jest jednak normatywnego określenia, czym jest klauzula generalna. Zadanie zdefiniowania tego pojęcia spoczywa więc na przedstawicielach nauki prawa. Natomiast określenie zakresu i znaczenia poszczególnych klauzul generalnych dokonywane jest przez sądy przy wydawaniu rozstrzygnięć indywidualnych. Znaczenie klauzul zależy zaś od przyjmowanej przez sądy metodologii wykładni i stosowania przepisów prawa zawierających klauzule generalne. Wobec występowania wielu różnych znaczeń terminu „klauzula generalna”² konieczne jest

---

* Uniwersytet Śląski, Wydział Prawa i Administracji.

¹ Paragraf 155 ust. 1 rozporządzenia Prezesa RM z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz.U. Nr 100, poz. 908) — jeżeli zachodzi potrzeba zapewnienia elastyczności tekstu aktu normatywnego, można posłużyć się określeniami nieostrymi, klauzulami generalnymi albo wyznaczyć nieprzekraczalne dolne lub górne granice swobody rozstrzygnięcia.

² Por. Z. Radwański, M. Zieliński: *Uwagi de lege ferenda o klauzulach generalnych w prawie prywatnym*, Przegląd Legislacyjny 2001, nr 2, s. 11–16, gdzie autorzy klauzule generalne definiują jako zwroty niedookreślone zawarte w przepisie prawnym, oznaczające pewne cechy funkcjonujące w jakiejś grupie społecznej, do których odsyła ów przepis przez nakaz uwzględnienia ich przy ustaleniu stanu faktycznego podpadającego pod daną normę; oraz L. Leszczyński: *Tworzenie generalnych klauzul odsyłających*, Lublin 2000, s. 25, gdzie termin „klauzula generalna” używany jest jako ocenny zwrot niedookreślony, który odsyła podmiot podejmujący decyzję do ocen lub norm w sposób ukierunkowany (przez nazwę kryterium pozaprawnego). Z poglądem zakładającym odsyłający charakter klauzul generalnych nie zgadza się J. Nowacki (por. J. Nowacki: *O przepisach zawierających klauzule generalne* (w:) *Studia z teorii prawa*, Zakamycze 2003, s. 133 i n.).

wyjaśnienie, jakimi cechami wyróżnia się ta instytucja prawna oraz jak jest definiowana na potrzeby niniejszego artykułu.

W pierwszej kolejności pragnę wyjaśnić, że przez klauzulę generalną rozumiem sam zwrot niedookreślony znajdujący się w przepisie prawa, nie zaś cały przepis prawa, w którym zwrot ten występuje. Uzasadnieniem dla oddzielenia pojęcia „klauzula generalna” od wyrażenia „przepis zawierający klauzulę generalną” jest konieczność zapewnienia poprawności oraz precyzji terminologicznej³. Do konstytutywnych cech klauzul generalnych należy bez wątpienia ich niedookreśloność. Polega ona na tym, że zakres zwrotów będących klauzulami generalnymi nie jest ściśle określony ani jednoznaczny. W konsekwencji brak jest czytelnej granicy pozwalającej rozstrzygnąć, co należy do desygnatów danego pojęcia, a co wychodzi poza ich zakres *in concreto*. Z pojęciem niedookreśloności, nazywanym także niediagnostycznością, związane są nie tylko klauzule generalne, lecz także inne techniki prawodawcze, przesuwające ciężar rozstrzygania na sędziego, takie jak „luz decyzyjny”⁴, a także wyznaczenie nieprzekraczalnych górnych lub dolnych granic rozstrzygnięcia⁵. Dlatego też nie należy utożsamiać pojęcia „zwrot niedookreślony” z węższym pojęciem klauzuli generalnej. Terminy te zostały zresztą rozróżnione w § 155 ust. 1 „Zasad techniki prawodawczej”, który przewiduje w określonych warunkach stosowanie bądź jednej, bądź drugiej techniki prawodawczej. Zgodnie więc z dyrektywą zakazu wykładni synonimicznej⁶ nie możemy uznać tych pojęć za tożsame. Podobną koncepcję prezentują Z. Radwański i M. Zieliński⁷. Autorzy ci wyróżniają wśród zwrotów niedookreślonych, obok klauzul generalnych, także pojęcia „niedookreślone faktycznie”, niebędące jednak klauzulami⁸.

Niedookreśloność klauzul generalnych uznać należy za wyjątek od zasady precyzji w redagowaniu tekstu prawnego⁹. Formułowanie przepisów, które nie mają dookreślonej zawartości treściowej, jest nie tylko akceptowane, ale w wielu przy-

---

³ Tak Z. Ziemiński: *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 242; L. Leszczyński: *Pojęcie klauzuli generalnej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin 1991, vol. XXXVIII, s. 158; E. Rott-Pietrzyk: *Klauzula generalna rozsądku w prawie prywatnym*, Warszawa 2007, s. 278–280; odmiennie: A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk: *Prawo cywilne*, Warszawa 1998, s. 67, 68.

⁴ Por. art. 446 § 4 k.c.

⁵ Ta technika prawodawcza charakterystyczna jest dla prawa karnego, w którym ustawodawca wyznacza zachowanie zakazane i określa związane z nim sankcje. Por. art. 232 k.k., art. 24 k.w., gdzie ustawodawca użył wyrażenia „od...do...”; art. 160 k.k., art. 52b k.w., wyznaczające górne granice sankcji przez użycie przyimka „do”, oraz art. 148 k.k., w którym określona jest dolna granica sankcji poprzez użycie wyrażenia „na czas nie krótszy od”.

⁶ Por. L. Morawski: *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006, s. 103.

⁷ Z. Radwański, M. Zieliński (w:) *System prawa prywatnego*, t. I, *Prawo cywilne — część ogólna*, pod red. M. Saffjana, Warszawa 2007, s. 333.

⁸ Zdaniem tych autorów pojęcia niedookreślone faktycznie (do których zaliczyć możemy „znaczną szkodę” czy „ważne przyczyny”) od klauzul różni to, iż zwroty niedookreślone faktycznie wprost oznaczają pewne fakty, natomiast klauzule odnoszą się do nich pośrednio — oznaczają bowiem pewne cechy faktów, a nie same fakty.

⁹ Por. § 6 „Zasad techniki prawodawczej”.

padkach niezbędne do zapewnienia sprawiedliwych rozstrzygnięć, o czym wielokrotnie wypowiadał się Trybunał Konstytucyjny¹⁰.

Do cech klauzul generalnych zaliczać będą również blankietowość, z tym jednak zastrzeżeniem, że przez blankiet rozumiane będą wszelkie przepisy, które nie mogą być zastosowane samodzielnie, a do swojego użycia wymagają uzupełnienia którejkolwiek części przepisu. Uzupełnienie to zaś dokonywane jest przez inny podmiot niż ten, który normę blankietową ustanowił. Wypełnienie treścią blankietu dokonuje się zarówno za pomocą wydania aktu generalnego, jak i decyzji indywidualnej¹¹.

Według przeważającego w doktrynie poglądu klauzule generalne są przepisami odsyłającymi. W ten sposób klauzule charakteryzują między innymi Z. Radwański („klauzulą jest przepis (...) oznaczający pewne oceny funkcjonujące w jakiejś grupie społecznej, do których odsyła ów przepis”¹²) czy M. Safjan („w mechanizmie [klauzul] nie zawiera się odesłanie do gotowej formuły pozaprawnej, ale raczej do wartości pozaprawnych”¹³), a także bardzo wielu innych przedstawicieli nauki prawa¹⁴. Również w orzecznictwie przeważa pogląd o odsyłającym charakterze klauzul generalnych¹⁵.

W niniejszym artykule prezentować będę jednak pogląd odmienny, inspirowany przede wszystkim stanowiskiem J. Nowackiego w odniesieniu do klauzul generalnych¹⁶. Zgodnie z poglądem tego autora przepisy zawierające klauzule generalne „nie są w istocie przepisami odsyłającymi, lecz nakazami oceniania i określania skutków prawnych, zgodnie z owymi ocenami, formułowanymi przez podmioty oceniające”¹⁷. W literaturze formułowane są opinie, że klauzule odsyłają do ocen, zasad, układu norm pozaprawnych¹⁸ czy też do sędziowskiego poczucia prawnego¹⁹. W rzeczywistości górnolotnie brzmiące „układy norm pozaprawnych” czy „systemy

¹⁰ Por. postanowienie z dnia 14 grudnia 2004 r., SK 26/02, OTK–A 2005, nr 3, poz. 29 oraz postanowienie z dnia 27 kwietnia 2011 r., P 16/03, OTK–A 2004, nr 4, poz. 36.

¹¹ Por. J. Nowacki: *Problem blankietowości przepisów zawierających klauzule generalne* (w:) *Studia z teorii prawa*, Zakamycze 2003, s. 163 i n., gdzie autor negatywnie ocenia bezkrytyczne uznawanie klauzul generalnych za przepisy blankietowe, z uwagi na wieloznaczność pojęcia „blankiet”. W zależności od przyjętej definicji, klauzule generalne mogą wykazywać lub nie wykazywać cechy przepisów blankietowych.

¹² Z. Radwański: *Prawo cywilne — część ogólna*, Warszawa 2003, s. 51.

¹³ M. Safjan: *Klauzule generalne: wady i zalety*, Rzeczpospolita 1998, nr 184.

¹⁴ Por. Z. Ziemiński: *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 242; L. Leszczyński: *Pojęcie klauzuli...*, *op. cit.*, s. 163 i n.

¹⁵ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 grudnia 1999 r., OTK 1999, nr 7, poz. 160; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 stycznia 2002 r., III SA 2302/00, Lex nr 53606; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 marca 2005 r., I PK 263/04, OSNP 2005, nr 21, poz. 337; postanowienie Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 14 marca 2012 r., I SA/Po 205/12, Lex nr 1121983.

¹⁶ J. Nowacki: *O przepisach...*, *op. cit.*, s. 133 i n.

¹⁷ *Ibidem*, s. 162.

¹⁸ J. Czarzasty: *Przyczynek do problematyki klauzul generalnych*, Państwo i Prawo (dalej: PiP) 1978, z. 5, s. 86.

¹⁹ Por. K. Wójcik: *Klauzule generalne jako odesłanie pozasystemowe*, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Iuridica 1987, nr 32 oraz Z. Ziemiński: *Teoria prawa*, Warszawa–Poznań 1972, s. 130.

norm moralnych” nie istnieją. Nie ma bowiem jakichś ustalonych, czy powszechnie przyjętych reguł zachowania. Sądy zaś nie badają opinii społecznej, aby ustalić, jakie oceny żywi społeczeństwo, czy jakie wartości powszechnie są akceptowane²⁰.

Mając zaś na uwadze reguły poprawności językowej, nie można uznać za właściwą konstrukcji „odesłania” sędziego do jego własnych ocen, które, *notabene*, mają dopiero być sformułowane. Cechą przepisów zawierających klauzule generalne jest to, że podmiot stosujący prawo musi przeprowadzić ocenę. W wyniku tego procesu powstaje dopiero norma konkretno-indywidualna, którą sędzia *ad usum* może zastosować. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 9 listopada 2011 r.²¹ wypowiedział się, iż swobodna ocena sędziego wynika między innymi ze stosowania przez prawodawcę zwrotów niedookreślonych oraz właśnie klauzul generalnych. Swobody decyzyjnej nie należy jednak utożsamiać z dowolnością rozstrzygnięć — każde orzeczenie oraz jego uzasadnienie mieścić się musi w granicach paradygmatu interpretacyjnego.

Przepisy zawierające klauzule generalne w sposób szczególnie ujawniają związki prawa oraz moralności. Sfery te wzajemnie na siebie oddziałują, z jednej strony „prawo jest systemem otwartym na wartości moralne”²², z drugiej zaś „prawo jest bardzo istotnym czynnikiem, który aktywnie kształtuje przekonania moralne”²³. Uznając klauzule generalne za przepisy będące w istocie nakazami oceniania, nie sposób nie zauważyć, że ocena ta odbywa się właśnie w świetle wartości moralnych²⁴.

Na uwadze trzeba mieć jednak fakt, że wyrażenie „społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa”, bez wątpienia uznawane za klauzulę generalną, zawiera w sobie nakaz oceniania w świetle mierników innych niż moralność. Klauzula ta, mająca kiedyś wydźwięk polityczny, dziś odnosi się już tylko do mierników ekonomicznych, nie wykazuje zaś konotacji etycznych. Również klauzula rozsądku odnosi się do innego kryterium oceniania niż moralność. Jest nim „najefektywniejsze działanie w świetle aktualnego stanu wiedzy, przyjęte dla uzyskania określonego stanu rzeczy”²⁵.

---

²⁰ Warto w tym miejscu przywołać wyniki badań przeprowadzonych przez I. Jakubowską-Brancką (I. Jakubowska-Brancka: *Autorytet prawa. Analiza danych z badań porównawczych w państwach starych i nowych demokracji* (w:) *Profesor Adam Podgórecki in memoriam*, pod red. J. Kurczewskiego, prace ISNS 1999, nr 2) dotyczących relacji prawa i sprawiedliwości. Spora grupa respondentów opowiadała się za możliwością niestosowania prawa, gdy jest ono niezgodne ze sprawiedliwością. Wyniki tych badań pokazują, iż pojęcia sprawiedliwości czy słuszności są pojęciami subiektywnymi, trudno więc mówić o powszechnie uznawanych wartościach.

²¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 listopada 2011 r., II CNP 23/11, Lex nr 1110965; por. również wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 listopada 2011 r., IV CNP 14/11, Lex nr 1119544.

²² L. Morawski: *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 1997, s. 40.

²³ *Ibidem*, s. 41.

²⁴ Nieuznanie wymiaru aksjologicznego jako cechy klauzul wiązać by się mogło z zaliczeniem do ich grona wszelkich pojęć niedookreślonych, włączając w to zwroty szacunkowe, takie jak choćby „kilka” czy „wiele”, co byłoby sprzeczne z istotą klauzul generalnych.

²⁵ Z. Radwański, M. Zieliński (w:) *System prawa prywatnego...*, *op. cit.*, s. 347.

2. OGÓLNE FUNKCJE KLAUZUL GENERALNYCH

Ustawodawstwa niemal wszystkich systemów prawnych, zarówno współczesnych, jak i dawnych, posługują się instytucją klauzul generalnych²⁶. Zależnie od przyjętych założeń rola klauzul może być akcentowana bądź przeciwnie — ich znaczenie może ulegać marginalizacji. W każdym jednak systemie prawnym klauzule generalne spełniają liczne funkcje, wśród których na pierwszy plan wysuwa się uelastycznienie stosowania prawa²⁷. Klauzule generalne stosuje się, gdy konieczne jest zapewnienie elastyczności tekstu prawnego, w szczególności w przypadkach rozstrzygnięcia w sprawach niestandardowych, z uwzględnieniem szczególnych okoliczności, charakterystycznych tylko dla danego przypadku. G. Wierczyński wskazuje, iż potrzeba stosowania klauzul generalnych może wynikać z chęci nadania określonym przepisom treści ponadczasowej, z potrzeby unikania nadmiernej szczegółowości²⁸, a także z konieczności uwzględnienia, że różne stany faktyczne, objęte przez jeden przepis, nie powinny być traktowane w identyczny sposób²⁹.

Zarówno jednak postulat precyzji tekstu prawnego, jak i postulat zupełności prawa nie są w pełni możliwe do zrealizowania. Jeden z głównych twórców kodeksu francuskiego, J.E.M. Portalis, uważał, że „kodeks nawet najbardziej zupełny, nie jest nigdy zakończony, a przed sędzią staje tysiąc nieoczekiwanych sytuacji, ponieważ ustawy raz zredagowane pozostają takie, jakie zostały napisane, natomiast ludzie nigdy nie stoją w miejscu, stale działają (...). Siłą konieczności wiele jest pozostawione do unormowania zwyczajowego, do rozstrzygnięcia przez ludzi wykształconych i sędziego”³⁰. Niemożliwe jest więc stworzenie regulacji, która uwzględniałaby wszelkie stany faktyczne. Taka kazuistyka byłaby zresztą z punktu widzenia techniki prawodawczej niepożądana. Sytuacje, które przez ustawodawcę nie zostały wprost uregulowane, rozstrzygnięte mogą być na podstawie klauzul generalnych.

W *Etyce Nikomachejskiej* Arystotelesa została zawarta następująca myśl — „jeżeli (...) ustawa orzeka o czymś ogólnie, a zdarzy się wypadek, który nie podpada pod to orzeczenie, to słuszną jest rzeczą, by tam gdzie ustawodawca coś opuścił i przez sformułowanie ogólne popełnił błąd, uzupełnić ten brak, orzekając tak, jakby ustawodawca sam orzekł, gdyby był przy tym obecny i jakby sam postanowił być, gdyby z góry znał dany wypadek”³¹. Pogląd wyrażony przez starożytnego filozofa jest aktualny także dziś. Trudno bowiem sobie wyobrazić system prawa, który

²⁶ Por. postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 października 2011 r., Ts 329/08, Lex nr 1124545.

²⁷ Por. § 155 ust. 1 „Zasad techniki prawodawczej”.

²⁸ Por. § 5 „Zasad techniki prawodawczej” — przepisy ustawy redaguje się zwięźle i syntetycznie, unikając nadmiernej szczegółowości, a zarazem w sposób, w jaki opisuje się typowe sytuacje występujące w dziedzinie spraw regulowanych tą ustawą.

²⁹ G. Wierczyński: *Redagowanie i ogłaszanie aktów normatywnych. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 759–760.

³⁰ Cyt. za: K. Sójka–Zielińska: *Zasada słuszności a założenia kodyfikacyjne w XIX w.*, PiP 1974, z. 2, s. 34.

³¹ Arystoteles: *Etyka Nikomachejska*, Warszawa 1982, s. 199–200.

byłby „szczelnie” zamknięty i nie przewidywał, w ograniczonym chociaż stopniu, możliwości wspomaganie czy uzupełniania woli prawodawcy.

Kolejną funkcją klauzul generalnych jest możliwość uzyskania dzięki nim indywidualizacji rozstrzygnięć. W konsekwencji klauzule pozwalają łagodzić rygoryzm prawa. Dzięki uwzględnieniu szczególnych dla danej sytuacji okoliczności, zapewnione jest sprawiedliwe i słuszne rozstrzygnięcie. W podobnym stanie faktycznym, słuszne, czy też zgodne z zasadami współzycia społecznego, mogą się okazać zupełnie inne rozwiązania³². Założeniem klauzuli jest spełnianie funkcji poszukiwania *ius aequum* dla każdego konkretnego przypadku. M. Safjan pisze, iż „[funkcja klauzul] polega na kojarzeniu dobra indywidualnego i dobra wspólnego, postulatu pewności prawnej z niezbędną przecież elastycznością ocen w procesie stosowania prawa”³³. Klauzule pełnią bowiem funkcje miarkowania postanowień zbyt sztywnych³⁴, a co za tym idzie, przyczynić się mają do zapewnienia prawidłowości rozstrzygnięć. Restrykcyjne stosowanie przepisu prawa w konkretnej sytuacji naruszać może zasady słuszności. Klauzule generalne są zaś korekturą rozwiązań zbyt sztywnych dyktowanych przez postanowienia przepisów prawa³⁵.

Przeciwdziałanie dezaktualizacji prawa to kolejne zadanie klauzul generalnych. Późniejsza ocena zjawisk, które w chwili tworzenia danego aktu prawnego jeszcze nie występowały, możliwa jest właśnie dzięki klauzulom generalnym. We współczesnym świecie, w związku z dynamicznym rozwojem i przemianami wielu sfer życia, konieczne jest prawo, które za takimi zmianami nadąży. Jednakże stworzenie regulacji prawnej, która z jednej strony sprostałaby wymaganiom pewności i trwałości rozstrzygnięć, z drugiej zaś, mimo dynamicznych zmian, byłaby zawsze aktualna, jest niezmiernie trudne, o ile nie niemożliwe.

Instytucją, która w dużym stopniu pozwala na zapewnienie aktualności, bez potrzeby dokonywania ciągłych nowelizacji prawa, są właśnie klauzule generalne. Obowiązki aktów prawnych przez dłuższy czas sprzyja bowiem pewności prawa. M. Safjan w swoich rozważaniach dotyczących klauzul generalnych podkreśla, że pełnią one rolę swoistych „klauzul adaptacyjnych”. Wyraża on pogląd, iż klauzule pozwalają na stopniową, ewolucyjną transformację prawa, bez konieczności radykalnego odrzucenia dorobku przeszłości. Ten ewolucyjny model rozwoju prawa charakterystyczny jest dla prawa cywilnego opartego na idei kontynuacji

---

³² Klauzule generalne przesuwają obowiązek konkretyzacji normy na etap stosowania prawa. Daje to sądom pewną swobodę decyzyjną, której nie można jednak utożsamiać z dowolnością. W procesie stosowania przepisów zawierających klauzule generalne szczególnie istotne jest uzasadnienie wydanego rozstrzygnięcia. Nie bez znaczenia jest także kontrola instancyjna. Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2005 r., SK 26/02, OTK-A 2005, nr 3, poz. 29.

³³ M. Safjan: *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, Państwo i Prawo 1990, z. 11, s. 51.

³⁴ Por. art. 428 k.c. czy też art. 431 § 2 k.c.

³⁵ J. Nowacki: *O przepisach...*, *op. cit.*, s. 135–136.

i ciągłości tradycji³⁶. Uniwersalność klauzul generalnych pozwala pogodzić tradycyjne rozwiązania, zapewniające trwałość i pewność prawa, z niezbędnym dynamizmem, który gwarantuje aktualność uregulowań prawnych.

3. POSTULATY ZMIAN W ZAKRESIE SYSTEMU KLAUZUL GENERALNYCH W NOWYM KODEKSIE CYWILNYM

Do prawidłowego stosowania w praktyce przepisów zawierających klauzule generalne, a co z tym związane, powstawania trwałych i respektowanych rozstrzygnięć, niezbędne jest stworzenie spójnego systemu klauzul generalnych, gwarantującego transparentność oraz poprawność terminologiczną. System klauzul generalnych nie może być z całą pewnością systemem monistycznym. Niezbędne jest istnienie różnych klauzul generalnych, bowiem mimo pojemności treściowej zwrotów będących klauzulami generalnymi nie każda klauzula adekwatna jest do konkretnej sytuacji.

W aktualnie obowiązującym kodeksie cywilnym występują zarówno klauzule powszechnie stosowane w kodeksie zobowiązań z 1933 r.³⁷, jak i te, wzorowane na ustawodawstwie radzieckim³⁸. Obserwować możemy więc dualizm klauzul generalnych. Tendencją, którą daje się zauważyć u polskiego ustawodawcy, jest stopniowa eliminacja klauzuli zasad współżycia społecznego³⁹ i społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa⁴⁰ oraz wzrost znaczenia klauzul tradycyjnych⁴¹. W rezultacie,

³⁶ M. Safjan: *Klauzule generalne w prawie cywilnym...*, *op. cit.*, s. 51.

³⁷ W kodeksie zobowiązań z 1933 r. powszechnie występowała klauzula dobrej wiary (por. art. 48, 107, 135, 189, 269, 521 k.z. oraz art. 35, 205 k.z., w których dobra wiara użyta była w znaczeniu subiektywnym), dobrych obyczajów (por. art. 49, 55, 118, 132, 448 k.z.) czy słuszności (por. art. 60, 61 § 2, art. 123, 143, 149, 162, 297, 448, 524 k.z.).

³⁸ W polskim systemie prawnym zasady współżycia społecznego oraz społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa pojawiły się po raz pierwszy w dekreście z dnia 18 lipca 1950 r. — Przepisy ogólne prawa cywilnego.

³⁹ Klauzuli zasad współżycia społecznego, wprowadzonej do naszego systemu prawnego po II wojnie światowej, zarzucana jest przede wszystkim radziecka geneza oraz negatywne konotacje związane z jej wykładnią przed 1989 r. Zasady współżycia społecznego w ustroju PRL spełniały funkcje polityczne. Mimo „odideologizowania” tej klauzuli, za jej usunięciem z systemu prawnego przemawiają zarówno względy symboliczne, jak i praktyczne — klauzula ta bowiem w państwach zachodnich jest niezrozumiała i kojarzona z założeniami poprzedniego ustroju. Odmienne B. Janiszewska: *Klauzula generalna dobrych obyczajów w znowelizowanych przepisach kodeksu cywilnego*, *Przegląd Prawa Prywatnego* 2003, nr 10.

⁴⁰ Klauzula społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa oprócz komunistycznego rodowodu krytykowana jest również w związku z faktem, iż współcześnie, w warunkach swobody działalności gospodarczej, prawa podmiotowe nie mają jakiegos jednego, obiektywnego przeznaczenia. Z przysługujących praw podmiotowych można, co do zasady, korzystać dowolnie. Używanie prawa podmiotowego tylko zgodnie z jego abstrakcyjnym, niedającym się sprecyzować, społeczno-gospodarczym przeznaczeniem byłoby zbyt daleko idącym ograniczeniem. Co więcej, w stosunku do niektórych praw podmiotowych nie możemy mówić o ich społecznym i gospodarczym znaczeniu. Dotyczy to szczególnie praw osobistych.

⁴¹ Obecnie klauzule słuszności, dobrych obyczajów oraz rozsądku wprowadzone zostały do relatywnie nowych instytucji uregulowanych w kodeksie cywilnym (por. art. 417², 761², 764³ § 1, art. 764⁴ pkt 2, art. 760² § 2, art. 761 § 2, art. 761¹ § 2 k.c.).

analizując zamieszczone w kodeksie cywilnym przepisy zawierające klauzule, trudno jest mówić o spójnym systemie klauzul generalnych.

Rozważając zasadność przyjętej metody częściowych nowelizacji, zamiast jednorazowego zastąpienia zasad współżycia społecznego inną klauzulą⁴², Z. Radwański i M. Zieliński dochodzą do wniosku, iż przyjęta przez ustawodawcę metoda jest prawidłowa. Swoje stanowisko uzasadniają faktem, iż klauzula zasad współżycia społecznego występuje w różnych kontekstach i spełnia różnorakie funkcje. Dlatego przy podejmowaniu decyzji legislacyjnych związanych z tą klauzulą niezbędne jest wnikliwe rozważenie każdego przepisu, w którym występują zasady współżycia społecznego⁴³. Analiza taka nie powinna zaś hamować możliwych do przeprowadzenia zmian. Należy mieć jednak na uwadze, że dokonywane w tym zakresie nowelizacje są tylko częściowe. Istniejąca sytuacja dualizmu klauzul powinna być stanem wyłącznie przejściowym. Mimo iż przesądzona została zgodność z konstytucją klauzuli generalnej użytej w art. 5 kodeksu cywilnego⁴⁴, jak najbardziej zasadne są postulaty dotyczące reformy w odniesieniu do klauzul generalnych, polegającej na wprowadzeniu ich spójnego systemu.

Zmianie powinna ulec także, mająca bogatą tradycję w polskim systemie prawnym, klauzula dobrej wiary. W kodeksie zobowiązań klauzula ta występowała zarówno jako dyrektywa służąca interpretacji oświadczeń woli, jak i kryterium oceny indywidualnej postawy podmiotu stosunku prawnego w toku wykonywania zobowiązania⁴⁵. Dobra wiara funkcjonowała więc w kodeksie zobowiązań w dwóch różnych znaczeniach — subiektywnym⁴⁶ oraz obiektywnym⁴⁷. Rozwiązanie takie ocenić należy negatywnie, chociażby z uwagi na zakaz wykładni homonimicznej, zgodnie z którym takim samym zwrotom nie należy nadawać różnych znaczeń.

---

⁴² Po 1989 r. przedstawiciele doktryny zaczęli formułować postulaty zmian klauzul generalnych, polegające na dostosowaniu ich do nowego ustroju — por. M. Safjan: *Klauzule generalne w prawie cywilnym...*, *op. cit.*, s. 56; T. Zieliński: *Klauzule generalne w nowym porządku konstytucyjnym*, PiP 1997, z. 11–12, s. 143; L. Leszczyński: *Dobre obyczaje zamiast zasad współżycia społecznego*, Rzeczpospolita 1998, nr 25; T. Justyński: *Nadużycie prawa w polskim prawie cywilnym*, Kraków 2000, s. 111 i n. Ustawodawca nie zdecydował się na radykalne zmiany w tym zakresie, przeprowadzając jednak niezbędne zmiany ustawą z dnia 28 lipca 1990 r. o zmianie ustawy — Kodeks cywilny.

⁴³ Z. Radwański, M. Zieliński (w.): *System prawa prywatnego...*, *op. cit.*, s. 339.

⁴⁴ Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 17 października 2000 r. (SK 5/99, OTK 2000, nr 7, poz. 254) stwierdził, że kwestionowany art. 5 k.c. nie może być uznany za relikw innej ustroju społeczno-gospodarczego, stanowiący przeszłość w funkcjonowaniu społecznej gospodarki rynkowej.

⁴⁵ Por. M. Pilich: *Dobra wiara w konwencji o umowach międzynarodowej sprzedaży towarów*, Warszawa 2006, s. 35–36.

⁴⁶ Dobra wiara w znaczeniu subiektywnym występowała m.in. w art. 35 § 1 k.z., który stanowił, iż pozorność oświadczenia woli nie może szkodzić prawom osób trzecich, nabytym w dobrej wierze. Zgodnie natomiast z art. 205 k.z.: „spełnienie świadczenia w dobrej wierze do rąk osoby trzeciej, jako prawnego następcy wierzyciela, zwalnia dłużnika, chociażby następstwo po spełnieniu świadczenia zostało unieważnione lub ograniczone”.

⁴⁷ Przykładem występowania dobrej wiary w znaczeniu obiektywnym był m.in. art. 135 k.z., stanowiący, iż konieczne jest naprawienie szkody, która powstała w wyniku zachowania wykraczającego poza dobrą wiarę, czy art. 189 k.z., wyznaczający zasady prawidłowego wykonania zobowiązania — „strony winny wykonywać zobowiązanie zgodnie z ich treścią, w sposób odpowiadający wymaganiom dobrej wiary i zwyczajom uczciwego obrotu”.

Założenie to zostało zawarte również w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Paragraf 10 tego aktu stanowi, iż różnych pojęć nie oznacza się tymi samymi określeniami. Funkcjonowanie pojęcia „dobra wiara” w znaczeniu obiektywnym i subiektywnym stanowi więc naruszenie przepisów przywołanego rozporządzenia. „Zasady techniki prawodawczej”, co prawda, formalnie nie wiążą prawodawcy, jednak ich przestrzeganie w procesie tworzenia prawa jest pożądane ze względu na potrzebę precyzji i jasności terminologicznej.

Obecnie toczy się dyskusja nad kształtem poszczególnych rozwiązań nowego kodeksu cywilnego, jest to więc znakomita okazja do rozważań dotyczących klauzul generalnych w prawie prywatnym. Prace nad opracowaniem kodeksu cywilnego prowadzone są przez Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego⁴⁸, do której zadań należy przygotowywanie założeń i ogólnych kierunków zmian w prawie cywilnym, rodzinnym i gospodarczym, a także opracowywanie założeń i projektów z uwzględnieniem zadań wynikających z potrzeb harmonizacji prawa polskiego z prawem europejskim. Komisja I kadencji pod kierownictwem prof. Z. Radwańskiego wydała w 2006 r. tzw. Zieloną księgę. Celem tej publikacji było ukazanie optymalnej wizji kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komisje kolejnych kadencji⁴⁹ pracowały już nad opracowaniem projektu podstawowego aktu prawa prywatnego. Projekt części ogólnej kodeksu cywilnego, najistotniejszej z punktu widzenia problematyki klauzul generalnych, został opublikowany w wersji książkowej⁵⁰ oraz udostępniony na stronach internetowych Ministerstwa Sprawiedliwości⁵¹.

Za najważniejsze zadanie Komisji Kodyfikacyjnej, odnoszące się do instytucji klauzul generalnych, uznać należy stworzenie nowego, spójnego systemu klauzul przez eliminację obecnego dualistycznego systemu, w którym ciągle znaczną rolę odgrywają klauzule pochodzenia komunistycznego. Zdaniem E. Rott–Pietrzyk założeniem tego systemu jest przyporządkowanie określonej klauzuli do funkcji, jaką ma ona pełnić⁵². Dla zagwarantowania jasności i spójności systemu konieczne jest konsekwentne stosowanie danej klauzuli w odniesieniu do funkcji, która została jej przypisana. Zgodnie z poglądem tej autorki „nie ma sztywnych granic pomiędzy poszczególnymi klauzulami, jeśli idzie o reprezentowane przez nie wartości. Może być zatem tak, że za pośrednictwem klauzul generalnych o różnym brzmieniu przywoływane będą w niektórych sytuacjach te same wartości i kryteria. Tyle tylko, że

⁴⁸ Komisja ta została powołana rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 22 kwietnia 2002 r. w sprawie utworzenia, organizacji i trybu działania Komisji Kodyfikacyjnej Prawa cywilnego.

⁴⁹ Obecnie, od 2011 r. trwa czwarta kadencja Komisji. Jej prace prowadzone są pod przewodnictwem prof. T. Erecińskiego.

⁵⁰ W 2009 r. wydana została *Księga pierwsza Kodeksu cywilnego. Projekt wraz z uzasadnieniem*.

⁵¹ <http://bip.ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/komisje-kodyfikacyjne/komisja-kodyfikacyjna-prawa-cywilnego/>

⁵² E. Rott–Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonywanie zobowiązań (z uwzględnieniem koncepcji systemu klauzul generalnych w projekcie KC)* (w:) *Zaciąganie i wykonywanie zobowiązań. Materiały III Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów*, pod red. E. Gniewka, K. Górskiej, P. Machnikowskiego, Wrocław 2008, s. 329.

w zależności od przepisu funkcja klauzuli (...) będzie inna. Raz będzie to funkcja interpretacyjna, raz uzupełniająca albo korekcyjna”⁵³.

Według zaproponowanego wyżej podziału klauzule generalne pełnią więc trzy funkcje — interpretacyjną, spełnianą przede wszystkim przez art. 65 k.c., uzupełniającą, znajdującą wyraz w art. 56 k.c., oraz korygującą, którą pełnią przepisy art. 5, art. 58 § 1, art. 353¹ k.c. Wymienione przepisy, poza art. 353¹ k.c. umiejscowionym w części ogólnej zobowiązań, należą do części ogólnej kodeksu cywilnego. Klauzule te swoim szerokim zakresem zastosowania obejmują sytuacje regulowane przez przepisy szczegółowe. Ich zastosowanie będzie możliwe również w sytuacji, gdy podstawą prawną danego rozstrzygnięcia jest przepis szczegółowy posiadający własną klauzulę generalną⁵⁴. Rozważając ewentualne nadużycie prawa własności, będziemy mieć do czynienia z nakładaniem się klauzul szczegółowych z art. 140 k.c. z klauzulami ogólnymi zawartymi w art. 5 k.c. Umieszczenie klauzuli w przepisie szczegółowym danego aktu powoduje oparcie rozstrzygnięcia na tej konkretnej, zamieszczonej w danym przepisie klauzuli generalnej. Natomiast skutkiem ulokowania przepisów zawierających klauzule generalne w części ogólnej prawa cywilnego jest stosunkowo szerokie ich zastosowanie⁵⁵. Dlatego też istotne jest określenie funkcji klauzul zamieszczonych w części ogólnej oraz konsekwentne stosowanie ich zgodnie z przypisaną funkcją.

Zastanawiając się nad pożądanym systemem klauzul generalnych w naszym prawie prywatnym, warto przyrzeć się również rozwiązaniom przyjętym w międzynarodowych aktach prawnych, zarówno tych wiążących, jak i tych zaliczanych do *soft law*. Przy tworzeniu nowego polskiego kodeksu cywilnego ważne jest, aby kodyfikacja ta była nowoczesnym, europejskim aktem prawnym, dostosowanym do zachodzących procesów współpracy i integracji.

Ustawodawstwa państw członkowskich Unii Europejskiej, z wyjątkiem krajów byłego „bloku wschodniego”, z oczywistych względów nie posługują się klauzulą zasad współżycia społecznego. W nowszych aktach prawnych o charakterze międzynarodowym bardzo często występującą klauzulą generalną jest „rozsądek”. Mówić możemy nawet o ukształtowaniu się pewnego „wzorca rozsądnej osoby”, w szczególności gdy chodzi o interpretację oświadczenia woli. Termin ten pojawił się już w konwencji wiedeńskiej z 1980 r. o umowach międzynarodowej sprzedaży towarów⁵⁶. Artykuł 8 ust. 2 konwencji stanowi, że jeżeli oświadczenie strony nie może być interpretowane zgodnie z jej zamiarem, interpretować należy tak, jak rozumowałaby osoba rozsądna, tego samego rodzaju co druga strona w tych samych okolicznościach. Bardzo podobne rozwiązanie występuje również w niewiążącej

---

⁵³ *Ibidem*, s. 329.

⁵⁴ Por. L. Leszczyński: *Praworzędne stosowanie prawa a klauzule generalne*, PiP 1989, z. 11, s. 64.

⁵⁵ Por. L. Leszczyński: *Właściwość posługiwania się klauzulami generalnymi w prawie polskim. Perspektywa zmiany trendu*, Kwartalnik Prawa Prywatnego 1995, z. 3, s. 292 i n.

⁵⁶ Konwencja Narodów Zjednoczonych o międzynarodowej sprzedaży towarów, sporządzona w Wiedniu dnia 11 kwietnia 1980 r.

kodyfikacji prawa europejskiego, tj. Draft Common Frame of Reference (DCFR)⁵⁷. Akt ten przewiduje, iż umowy powinny być interpretowane zgodnie z rozumieniem, jakie nadaje im rozsądna osoba — „the contract is, however, to be interpreted according to the meaning which a reasonable person would give to it”⁵⁸. Również w art. 4.1. ust. 2 reguł UNIDROIT⁵⁹, dotyczącym wykładni oświadczeń i innego postępowania, użyto terminu *reasonable person*⁶⁰. W artykule tym czytamy: „(...) statements and other conducts shall be interpreted according to the meaning that a reasonable person of the same kind as the other party would give to it in the same circumstances”⁶¹.

Zastanawiając się natomiast nad pojęciem dobrej wiary w kontekście tworzenia nowego kodeksu cywilnego, warto przywołać słowa R. Longchamps de Berier. Wyraził on pogląd, iż „w znaczeniu obiektywnym dobra wiara oznacza to samo, co dobre obyczaje, tj. pewną obiektywną miarę dla oceny czyjegós zachowania się, jako odpowiedniego z punktu widzenia norm etycznych, przyjętych w obrocie”⁶². Dlatego znaczenie dobrej wiary w sensie obiektywnym, zarówno w naszym, jak i w międzynarodowym porządku prawnym, uznać można za równoznaczne z pojęciem dobrych obyczajów. Znaczenie tych klauzul jest bez wątpienia bardzo do siebie zbliżone. Posługiwanie się „dobrymi obyczajami” w miejsce dobrej wiary rozumianej obiektywnie będzie gwarancją zapewnienia terminologicznego ładu.

W dyskusji nad kształtem systemu klauzul generalnych w nowym kodeksie cywilnym wzięto pod uwagę doświadczenia ustawodawcy holenderskiego dotyczące tej kwestii. Warto więc przyjrzeć się rozwiązaniom dotyczącym systemu klauzul generalnych w Holandii. Dodać należy, iż Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego korzystała z pomocy ekspertów z tego kraju⁶³. W nowym holenderskim kodeksie cywilnym z 1992 r. jako główną klauzulę wprowadzono rozsądek i słusność (*redelijkheid en billijkheid*). Zwrócić jednak należy uwagę na sposób wykorzystywania tej klauzuli. Względę rozsądku i słusności pełnią w holenderskim prawie wszystkie funkcje klauzul generalnych — służą interpretacji, uzupełnianiu i korekcji. Ustęp 2

⁵⁷ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR), prepared by Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law, Outline Edition, Munich 2009.

⁵⁸ Art. II 8:101 ust. 3 DCFR; por. również art. II 8:201 ust. 1: „A unilateral juridical act is to be interpreted in the way in which it could reasonably be expected to be understood by the person to whom it is addressed”.

⁵⁹ UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts, ed. M.J. Bonell, 1 ed. Rome 1994 (cyt. zasa-
dy UNIDROIT); 2ed. 2004, polskie tłumaczenie autorstwa M. Jagielskiej i M. Szpunara, Problemy Prawne Handlu
Zagranicznego 2000, t. 19/20, s. 304–359.

⁶⁰ Termin „rozsądek” w aktach o międzynarodowym zakresie występuje w różnych konfiguracjach semantycz-
nych. Por. np. art. II 6:112 ust. 4 DCFR, w którym użyto terminu *reasonable time*, art. II 1:104 ust. D, w którym
użyto terminu *reasonably expected*.

⁶¹ Fragment ten został przetłumaczony w następujący sposób — „oświadczenia i postępowanie stron należy
tłumaczyć zgodnie ze znaczeniem, jakie nadałaby im w takich samych okolicznościach rozsądna osoba o przymio-
tach takich jak strona”.

⁶² R. Longchamps de Berier: *Zobowiązania*, Poznań 1999, s. 141.

⁶³ Por. *Zielona Księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, pod red. Z. Radwań-
skiego, Warszawa 2006, s. 9–10.

art. 6:248 holenderskiego k.c. stanowi, iż reguły wiążące strony z mocy umowy nie znajdują zastosowania w takim zakresie, w jakim konkretna okoliczność jest nie do przyjęcia zgodnie ze standardami rozsądku i słuszności. W związku z korekcyjną funkcją tej klauzuli, w praktyce sędziemu holenderskiemu przyznane zostały bardzo szerokie kompetencje. Ma on możliwość daleko idącej ingerencji w postanowienia umowy. Jeśli uzasadnione to będzie względami rozsądku i słuszności, sędzia jest uprawniony do skorygowania oświadczenia woli, co oznaczać może wyjście poza tekst oświadczenia⁶⁴. Zastosowanie podobnej klauzuli postulowane jest także w naszym kraju, z zastrzeżeniem jednak, iż klauzula względów rozsądku i słuszności nie powinna pełnić funkcji korekcyjnych⁶⁵.

W holenderskim kodeksie cywilnym z 1992 r. przeprowadzono również zmianę odnoszącą się do klauzuli dobrej wiary. Termin ten rozumiany obiektywnie, zastąpiony został przez „rozsądek i słuszność”. Dobra wiara utrzymana została natomiast wyłącznie w znaczeniu subiektywnym. Dzięki takiemu rozwiązaniu wyeliminowane zostały niejasności oraz niekonsekwencja w stosowaniu pojęcia „dobra wiara”, wcześniej używanego w dwóch różnych znaczeniach.

4. FUNKCJA INTERPRETACYJNA

Funkcja interpretacyjna klauzul generalnych, polegająca na wskazaniu, w jaki sposób powinno być rozumiane oświadczenie woli, wyrażana jest obecnie przez przepis art. 65 k.c.⁶⁶ Przepis ten w § 1 stanowi, iż oświadczenie woli należy tak tłumaczyć, jak tego wymagają ze względu na okoliczności, w których złożone zostało, zasady współżycia społecznego oraz ustalone zwyczaje.

W doktrynie oraz judykaturze przeważa stanowisko, iż norma art. 65 k.c. nakazuje zastosowanie tzw. kombinowanej metody wykładni, opartej na subiektywnych i obiektywnych kryteriach⁶⁷. W myśl tej metody w pierwszej kolejności należy uwzględnić subiektywne rozumienie oświadczeń przez strony. W razie odmiennego pojmowania znaczenia danego oświadczenia przez każdą ze stron, odwołać się należy do kryteriów obiektywnych. Paragraf 2 art. 65 k.c. stanowi, iż w umowach należy raczej badać, jaki był zgodny zamiar stron i cel umowy, aniżeli opierać się na jej dosłownym brzmieniu. Zgodnie więc z tym przepisem klauzula zasad współ-

---

⁶⁴ Por. E. Rott-Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonanie...*, *op. cit.*, s. 334–335.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ W odniesieniu do pewnych rodzajów czynności prawnych odmienne lub uzupełniające reguły wykładni oświadczeń woli mogą wynikać z przepisów szczególnych (np. w odniesieniu do testamentów — zob. art. 948 § 1 k.c.; por. też art. 69, 68², 71, 76 k.c.).

⁶⁷ Por. Z. Radwański (w.): *System prawa prywatnego*, t. II, *Prawo cywilne — część ogólna*, pod red. Z. Radwańskiego, Warszawa 2008, s. 51; E. Rott-Pietrzyk: *Holenderska klauzula rozsądku i słuszności na tle innych uregulowań prawnych (wzór dla polskiego ustawodawcy?)*, *Studia Prawa Prywatnego* 2006, z. 3; wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 czerwca 1995 r., III CZP 66/95, OSNC 1995, nr 12, poz. 168.

życia społecznego znajdzie zastosowanie, gdy brak będzie zgodnego rozumienia przez strony sensu oświadczenia woli.

Użyta w tym przepisie klauzula generalna nie służy do poprawiania, uzupełniania czy kontroli treści dokonanej czynności prawnej stosownie do jakichś kryteriów ocennych. Jej celem jest jedynie usuwanie niejasności i wątpliwości przy ustalaniu właściwego sensu złożonego oświadczenia woli. Ustalona w ten sposób treść oświadczenia woli, która składa się na czynność prawną, może być następnie podstawą do oceny ważności czynności prawnej przez pryzmat zasad współżycia społecznego, na podstawie art. 58 k.c. Przepis art. 65 k.c. nie upoważnia jednak do dokonywania korekty oświadczeń woli. Pogląd ten podziela M. Safjan, stwierdzając, że dyrektywa z art. 65 k.c. nie służy korygowaniu, uzupełnianiu lub kontrolowaniu oświadczeń woli z punktu widzenia ich zgodności z zasadami słuszności⁶⁸.

Klauzula generalna zawarta w art. 65 k.c. stanowi instrument, za pomocą którego można wyinterpretować rzeczywistą treść złożonego oświadczenia woli. W artykule funkcjonuje, wciąż dominująca w naszym prawie cywilnym, klauzula zasad współżycia społecznego. Tymczasem dla funkcji interpretacyjnej, którą realizuje art. 65 k.c., użyta powinna być klauzula „względów rozsądku i słuszności” oraz „rozsądek” występujący samodzielnie w ramach wzorca osoby rozsądnej⁶⁹. Przyjmując powyższe założenia, przy interpretacji oświadczeń woli, dokonanie czynności nierozsądnych nie byłoby zakazane. Dokonanie takich czynności byłoby zakazane tylko wtedy, gdy norma prawna wiązałaby z nierozsądnym działaniem nieważność czynności prawnej⁷⁰.

W przedstawionej przez Komisję Kodyfikacyjną propozycji, interpretacja oświadczeń woli uregulowana została w art. 85 projektu k.c., w którym użyta została właśnie klauzula względów rozsądku i słuszności⁷¹. Nowe sformułowanie tego przepisu nie ma jednak prowadzić do zmiany metody wykładni oświadczeń stron⁷². Założeniem projektowanych przepisów dotyczących interpretacji oświadczeń woli jest wprowadzenie czytelnych dyrektyw interpretacyjnych. Obecne rozwiązanie przyjęte w art. 65 k.c. jest słusznie krytykowane ze względu na brak precyzji i konieczność skomplikowanej wykładni samego art. 65 k.c. W projekcie przyjęto bardziej szczegółowy niż obecny normatywny model wykładni. Rozwiązanie takie wzorowane jest na postanowieniach DCFR⁷³. Artykuł 84 § 1 projektu k.c. przewiduje ocenę oświadczeń woli skierowanych do innej osoby według tego, jak rozu-

⁶⁸ M. Safjan (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. I, pod red. K. Pietrzykowskiego, Warszawa 2005, s. 294, 295.

⁶⁹ Por. E. Rott-Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonywanie...*, *op. cit.*, s. 331.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Art. 85 projektu — oświadczenia woli należy rozumieć tak, jak tego wymagają z uwagi na okoliczności, w których zostało złożone, względy rozsądku i słuszności oraz zwyczaje.

⁷² Zachowana zostanie tzw. kombinowana metoda wykładni, przewidująca uwzględnienie kryteriów obiektywnych oraz subiektywnych.

⁷³ Wzorem tego aktu dyrektywy interpretacyjne podzielone zostały na dyrektywy odnoszące się do oświadczeń woli oraz do umów. Wyróżnione zostały ogólne i szczególne dyrektywy interpretacyjne.

miałaby je rozsądna osoba w sytuacji adresata oświadczenia woli. Analogiczna norma prawna, odnosząca się do interpretacji umów, zamieszczona została w art. 86 § 3 projektu k.c. Wzorzec rozsądnej osoby, przewidziany w art. 84 § 1 oraz art. 86 § 3 projektu k.c., nakazuje w razie wątpliwości zastosowanie kryterium obiektywnego. Znaczenie więc ma to, jak dane oświadczenie byłoby odczytane przez rozsądną osobę o przymiotach adresata, znajdującą się w takich jak on okolicznościach⁷⁴.

Wybór klauzuli rozsądku i słuszności do pełnienia funkcji interpretacyjnej należy więc ocenić pozytywnie. Istotne jest jednakże, aby kryteria te ujęte były łącznie. „Rozsądek” i „słuszność” połączone koniunkcją wyrażają bowiem jedną słusznościową ideę. Samo kryterium rozsądku byłoby niewystarczające z uwagi na rozumienie w naszym języku terminu „rozsądek”. Słowo to utożsamiane jest z racjonalnością i z natury swej nie obejmuje słuszności. Rozsądek mógłby być więc postrzegany jako sztywne kryterium oceniające tylko racjonalność danego rozwiązania, bez odwołania się do słuszności. Dlatego ważne jest, aby obok rozsądku występował także termin nakazujący uwzględnienie słuszności. Takie sformułowanie klauzuli generalnej przez ustawodawcę jest wskazówką, iż słusznościowa, etyczna płaszczyzna interpretacji uzupełniona powinna być o element rozsądkowy, racjonalny⁷⁵. Inaczej natomiast wygląda sytuacja w krajach *common law*⁷⁶, gdzie rozróżnia się termin *rational*, oznaczający racjonalność, oraz termin *reasonable*, który obejmuje również słuszność.

Klauzula rozsądku i słuszności mogłaby więc przejąć rolę pełnioną przez zasady współżycia społecznego. Zmiana taka wydaje się tym bardziej uzasadniona, że po „odideologizowaniu” klauzuli zasad współżycia społecznego, sądy, orzekając na podstawie tej klauzuli, w uzasadnieniach rozstrzygnięć powołują się na wartości, takie jak słuszność czy racjonalność podjętego rozstrzygnięcia⁷⁷. Oznacza to, iż treść zasad współżycia społecznego jest zbliżona do treści zaproponowanej w projekcie kodeksu cywilnego klauzuli generalnej względów rozsądku i słuszności. Dodatkowym argumentem za zmianą w tym względzie może być także, pojawiający się w nowszych rozstrzygnięciach sądowych, pogląd, zgodnie z którym treść klauzuli zasad współżycia społecznego porównywalna jest z treścią klauzuli rozsądku i słuszności. Przykładem może być wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 2 września 2009 r.⁷⁸, w którym sąd stwierdził, iż określone zachowanie „narusza zasadę swobody działalności gospodarczej, a nadto jest sprzecz-

---

⁷⁴ Konieczność uwzględnienia kontekstu danego stanu faktycznego wskazuje na sytuacjonistyczne ujęcie klauzul generalnych w projektowanym kodeksie cywilnym.

⁷⁵ E. Rott-Pietrzyk: *Klauzula generalna rozsądku...*, *op. cit.*, s. 365.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 90–91.

⁷⁷ Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 czerwca 2002 r., II CKN 701/00, OSP 2003, z. 10, poz. 124; postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 24 września 1997 r., I ACa 493/97, OSA 1998, z. 10, poz. 43 — w orzeczeniach tych sądy powołują się zarówno na klauzulę zasad współżycia społecznego, jak i na klauzulę rozsądkową.

⁷⁸ Wyrok z dnia 2 września 2009 r., VI SA/Wa 945/09, Lex nr 651440.

ne ze zdrowym rozsądkiem i zasadami współżycia społecznego”, czy też wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 czerwca 2011 r.⁷⁹, w którym zasady współżycia społecznego utożsamiane są z regułami słuszności.

5. FUNKCJA UZUPEŁNIAJĄCA

Powyższe uwagi dotyczące użycia *de lege ferenda* klauzul rozsądkowych odnoszą się również do funkcji uzupełniającej. Funkcja ta realizowana jest w kodeksie cywilnym przede wszystkim przez art. 56 k.c., zgodnie z którym czynność prawna wywołuje nie tylko skutki w niej wyrażone, lecz także te, które wynikają z ustawy, z zasad współżycia społecznego i z ustalonych zwyczajów.

Klauzula zasad współżycia społecznego z art. 56 k.c. umożliwia ewentualne uzupełnienie treści czynności prawnej o elementy nieprzewidziane zarówno w oświadczeniach woli stron, jak i w przepisach obowiązującego prawa. Zgodnie z poglądem Sądu Najwyższego, wyrażonym na tle art. 56 k.c., rolą zasad współżycia społecznego jest uzupełnienie obrazu woli stron (ich zamiarów) w zakresie, w jakim strony nie doprecyzowały oczekiwanych skutków i w jakim nie uzupełniają ich dyspozytywne przepisy ustawy⁸⁰.

W kontekście funkcji uzupełniającej klauzul generalnych rozważenia wymaga kwestia ewentualnej sprzeczności skutków czynności prawnej wynikających z klauzuli generalnej ze skutkami wynikającymi z przepisów ustawy. Uznać należy, że odwołanie się do klauzuli generalnej nie może być podstawą modyfikacji istniejącego stosunku prawnego ani jego adaptacji do zmieniających się okoliczności⁸¹. Ten pogląd zdaje się potwierdzać także wejście w życie art. 357¹ k.c., tzw. klauzuli *rebus sic stantibus*, która upoważnia sąd do modyfikacji łączącego strony stosunku zobowiązaniowego. Korekta węzła obligacyjnego możliwa na podstawie przepisu szczegółowego, jakim jest art. 357¹ k.c., nie znajduje uzasadnienia na podstawie art. 56 k.c. M. Pyziak–Szafrnicka⁸² zauważa, że stanowisko judykatury w tym względzie uległo pewnej zmianie. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 17 grudnia 1984 r.⁸³, powołując się na art. 56 k.c., dopuszczał możliwość modyfikacji umowy na podstawie zasad współżycia społecznego, jeśli tego wymaga nadzwyczajna sytuacja (kryzys społeczno–gospodarczy). Obecnie, w wyniku wprowadzenia do kodeksu cywilnego art. 357¹, pogląd ten uznać należy za nieaktualny. Klauzuli generalnej zastosowanej w art. 56 k.c. przypisywać należy obecnie jedynie rolę uzupełniającą.

⁷⁹ Wyrok z dnia 16 czerwca 2011 r., III UK 214/10, Lex nr 1095955.

⁸⁰ Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 sierpnia 1974 r., II CR 435/74, OSNC 1975, nr 6, poz. 100.

⁸¹ Tak M. Safjan (w:) *Kodeks cywilny. Komentarz, op. cit.*, s. 166; E. Rott–Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonywanie...*, *op. cit.*, s. 337.

⁸² M. Pyziak–Szafrnicka (w:) *Kodeks cywilny. Część ogólna. Komentarz*, pod red. M. Pyziak–Szafrnickiej, Warszawa 2009, s. 553.

⁸³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 grudnia 1984 r., IV PR 225/84, OSNC 1985, nr 9, poz. 137.

Odpowiednikiem obecnego art. 56 k.c., regulującego kwestię skutków czynności prawnej, ma być według projektu art. 78. Zgodnie z założeniami spójnego systemu klauzul generalnych nowa regulacja dotycząca tej problematyki zawierać powinna klauzulę pełniącą funkcję uzupełniającą. Autorzy projektu nowego kodeksu cywilnego do tej roli wybrali klauzulę względów rozsądku i słuszności, ustanawiając w art. 78, iż czynność prawna wywołuje nie tylko skutki prawne określone w oświadczeniu woli, ustawie i wynikające ze zwyczajów, lecz także te, za którymi przemawiają względy rozsądku i słuszności. Projektowany art. 78 nie zawiera wzmianki o zasadach współżycia społecznego, lecz powołuje nową klauzulę — za wzorem kodeksu cywilnego holenderskiego⁸⁴.

6. FUNKCJA KORYGUJĄCA

W kodeksie cywilnym z 1964 r. zasady współżycia społecznego spełniają bardzo różnorodne funkcje. Klauzula ta wpływa na czynności prawne do pewnego stopnia podobnie jak normy prawa stanowionego. Zasady współżycia społecznego mogą być uzasadnieniem uznania czynności prawnej sprzecznej z nimi za nieważną, na podstawie art. 58 § 2 i 3 k.c. Ocena dokonywana na podstawie kryteriów z art. 58 k.c. jest kolejnym etapem stosowania prawa, po przeprowadzeniu interpretacji i ewentualnym uzupełnieniu oświadczenia woli na podstawie art. 65 i 56 k.c.

Funkcję korygującą zasady współżycia społecznego spełniają także w art. 353¹ k.c. w zw. z art. 58 § 1 k.c. W pierwszym z wymienionych przepisów jednym z kryteriów wyznaczających granice swobody umów jest właśnie klauzula generalna. Zgodnie z tym przepisem treść oraz cel umowy nie mogą wykraczać poza zasady współżycia społecznego⁸⁵. Natomiast w art. 5 k.c. klauzule generalne mają chronić przed nadużyciem prawa podmiotowego, tak by nie miała racji bytu czynność sprzeczna z zasadami współżycia społecznego bądź społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa. W art. 58 k.c. ustawodawca wprowadza sankcję nieważności za naruszenie zasad współżycia społecznego, a w art. 5 normuje instytucję nadużycia prawa podmiotowego. Tym samym klauzule te traktowane są jako granice swobody działania podmiotów prawa. Innymi słowy przepisy te ograniczają ich autonomię. Sąd Najwyższy w jednym ze swoich orzeczeń stwierdził, iż „dokonując kontroli czynności prawnych pod kątem zgodności z zasadami współżycia społecznego, trzeba mieć na uwadze jej podwójny aspekt, a mianowicie to, że powoduje ona pew-

---

⁸⁴ Por. *Księga pierwsza Kodeksu cywilnego. Projekt...*, *op. cit.*, s. 92.

⁸⁵ W projektowanym kodeksie cywilnym zasada swobody umów ujęta została w art. 79 § 2, w części ogólnej kodeksu cywilnego. Obecne ograniczenia tej zasady (tj. właściwość stosunku, ustawa i zasady współżycia społecznego), a także usytuowanie art. 353¹ w księdze III kodeksu cywilnego wywołują wątpliwości co do zakresu zasady swobody umów. Twórcy projektu kodeksu cywilnego zdecydowali się na zamieszczenie tej zasady w ogólnym przepisie definiującym umowę, ograniczenia swobody umów wskazane zaś zostały w innym miejscu i w inny sposób.

ną nieprzewidywalność funkcjonowania systemu prawnego, a z drugiej strony prowadzi do rekompensującego ją, sprawiedliwego rezultatu stosowania prawa⁷⁸⁶. Klauzula zasad współzycia społecznego, spełniając funkcję kontrolną, ma więc za zadanie korekturę rozwiązań niesłusznych i zapewnienie rozwiązań sprawiedliwych.

W związku natomiast z postulatami stworzenia spójnego systemu klauzul generalnych, konieczne jest dokonanie zmiany w art. 5, 58, a także w art. 353¹ k.c. klauzuli zasad współzycia społecznego, pełniącej wszystkie funkcje klauzul generalnych. Obecna sytuacja nie sprzyja bowiem jasności i precyzji rozwiązań prawnych.

Dla funkcji korygującej, która prowadzi do pozbawienia skuteczności czynności prawnej, najbardziej odpowiednie wydaje się zastosowanie dobrych obyczajów⁸⁷. Tym bardziej iż treść zasad współzycia społecznego podobna jest do treści klauzuli dobrych obyczajów⁸⁸. Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 15 lutego 2011 r.⁸⁹ utożsamia te pojęcia, twierdząc, że dobre obyczaje rozumieć należy podobnie jak zasady współzycia społecznego. Zdaniem sądu dobre obyczaje wynikają bowiem z zasad współzycia społecznego. Pozytywnie więc należy ocenić zaproponowane brzmienie art. 98 § 2 projektu k.c., będące odpowiednikiem obecnego art. 58 § 2 k.c. Artykuł ten stanowi, iż czynność prawna jest nieważna albo dotknięta inną właściwą sankcją, jeżeli jej treść lub cel sprzeciwia się dobrym obyczajom.

Natomiast kwestia nadużycia prawa podmiotowego uregulowana została w art. 5 projektu k.c. Paragraf 2 tego artykułu wyznacza granice wykonywania praw podmiotowych, stanowiąc, iż: „nie można czynić użytku z prawa podmiotowego, który byłby sprzeczny z celami prawa, względami słuszności lub zasadami uczciwego obrotu. Takie działanie albo zaniechanie uprawnionego nie jest uważane za wykonywanie prawa podmiotowego (nadużycie prawa)”⁹⁰. Przesłanki nadużycia prawa podmiotowego zostały więc sformułowane w nieco inny niż obecnie sposób. W projektowanym art. 5 nie występuje już klauzula zasad współzycia społecznego ani społeczno-gospodarczego przeznaczenia prawa. W uzasadnieniu do tego artykułu czytamy, że za takim rozwiązaniem przemawiały nie tylko geneza tych klauzul i ich niekomunikatywność w relacjach międzynarodowych, ale przede wszystkim nawiązanie w obecnym kodeksie cywilnym do typologii praw podmiotowych, wyznaczonej różnymi typami własności z własnością ogólnospołeczną (państwową) na czele⁹¹. Do określania granic wykonywania praw podmiotowych zaproponowano użycie klauzuli względów słuszności oraz zasad uczciwego obrotu.

⁸⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 maja 2011 r., II CSK 528/10, Lex nr 794768.

⁸⁷ E. Rott-Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonywanie...*, *op. cit.*, s. 331.

⁸⁸ Tak wyrok Sądu Najwyższego z dnia 23 kwietnia 2004 r., I CK 550/03, Lex nr 188472.

⁸⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 15 lutego 2011 r., I ACa 852/10, Lex nr 1095322.

⁹⁰ Przyjęte w art. 5 projektu rozwiązanie statuuje wewnętrzną koncepcję nadużycia prawa, zgodnie z którą działania sprzeczne z celami prawa, względami słuszności oraz zasadami uczciwego obrotu nie są wykonywaniem prawa podmiotowego.

⁹¹ *Księga pierwsza Kodeksu cywilnego. Projekt...*, *op. cit.*, s. 16.

Nowe klauzule generalne przyczynić się mają do przystosowania przepisów prawa prywatnego do obecnego systemu prawnogospodarczego oraz uczynienie ich koherentnymi z międzynarodowym systemem prawnym. Użycie klauzuli słuszności sprostać może tym wyzwaniom. W artykule dotyczącym nadużycia prawa podmiotowego jak najbardziej uzasadnione jest zastosowanie słuszności, jednakże bez powiązania jej w tym przypadku z klauzulą rozsądku. To ostatnie kryterium bowiem nie powinno spełniać funkcji korygującej⁹². Pewne zastrzeżenia budzić może jednak użycie klauzuli zasad uczciwego obrotu⁹³. Wydaje się, że w tym miejscu właściwsze byłoby zastosowanie bardziej uniwersalnej klauzuli dobrych obyczajów⁹⁴.

Kryterium dobrych obyczajów ma bowiem tę zaletę, że cechować może zarówno działalność dotyczącą obrotu powszechnego czy profesjonalnego, jak również zdarzenie prawne niebędące „obrotem”. Dobre obyczaje są więc pojęciem przydatnym w każdej dziedzinie prawa prywatnego. Natomiast klauzula zasad uczciwego obrotu w wielu przypadkach może nie być adekwatna do rozwiązań prawa rodzinnego czy prawa pracy. Również w kodeksie cywilnym funkcjonuje wiele instytucji, których nie można oceniać przez pryzmat uczciwości obrotu, a do oceny których znacznie lepiej pasuje klauzula dobrych obyczajów. Stworzenie uniwersalnego kryterium jest zaś szczególnie istotne ze względu na rolę, jaką pełni część ogólna kodeksu cywilnego względem postanowień szczególnych tego aktu, jak i względem innych aktów prawa prywatnego⁹⁵. Dobre obyczaje pojawiają się również w art. 98 projektu k.c., będącym odpowiednikiem obecnego art. 58 k.c. Zgodnie z art. 98 § 2 projektu k.c. czynność prawna jest nieważna albo dotknięta inną właściwą sankcją, jeżeli jej treść lub cel sprzeciwiają się dobrym obyczajom. Klauzula generalna odnosząca się do nieważności czynności prawnej, jak również nadużycia prawa podmiotowego spełniać musi funkcję korygującą. Do takich celów właściwe jest użycie kryterium dobrych obyczajów.

7. PODSUMOWANIE

Oceniając zaproponowane w projekcie księgi pierwszej kodeksu cywilnego rozwiązania dotyczące klauzul generalnych, stwierdzić należy, iż udało się w tym

---

⁹² E. Rott-Pietrzyk: *Klauzule generalne a wykonywanie...*, *op. cit.*, s. 331.

⁹³ Por. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 czerwca 2005 r., II CK 692/04, Lex nr 567657, w którym sąd stwierdził, iż umowa naruszająca zasady uczciwego obrotu oraz lojalności wobec kontrahenta może być uznana za sprzeczną z zasadami współżycia.

⁹⁴ Klauzula dobrych obyczajów pojawiła się również w art. 3 k.p.c., który zyskał brzmienie: „Strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dokonywać czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami, dawać wyjaśnienia co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawiać dowody”.

⁹⁵ Por. art. 4 projektu k.c., stanowiący, iż kodeks jest powszechną i podstawową ustawą prawa prywatnego, interpretacja ustaw pozakodeksowych zgodna ma być z kodeksem, w razie wątpliwości zaś przepisy pozakodeksowe nie zmieniają znaczenia norm kodeksu.

akcie prawnym stworzyć spójny system klauzul. Uznać to należy za najważniejsze zadanie związane z reformą systemu prawnego w zakresie klauzul generalnych. Przyporządkowanie poszczególnych klauzul do pełnionych przez nie funkcji: korygującej (odnoszącej się przede wszystkim do problematyki nadużycia prawa prywatnego⁹⁶, nieważności czynności prawnej oraz granic swobody umów), uzupełniającej (skutki czynności prawnej) oraz interpretacyjnej (wykładnia oświadczeń woli) prowadzi do uporządkowania systemu oraz zapewnienia ładu terminologicznego. Klauzula dobrych obyczajów odpowiednia jest do pełnienia funkcji korekcyjnej. Nie zasługuje bowiem na aprobatę zachowanie, które wykracza poza standardy dobrych obyczajów. Natomiast rozsądek i słusność, a także połączenie tych kryteriów w klauzuli „względów rozsądku i słusności” nadają się do interpretacji oraz uzupełniania czynności prawnych.

ANNA PIASKOWY

GENERAL CLAUSES IN THE DRAFT OF THE NEW POLISH CIVIL CODE

S u m m a r y

The article contains an analysis and evaluation of the general clauses in the draft of the new Polish Civil Code. It describes, among others, the definition of the “general clauses” as well as their function, with a particular emphasis on the necessity to develop a consistent and harmonized system of general clauses. The paper also addresses certain questions that belong to the theory and philosophy of law, such as interpretation of regulations, interpretation directives and the role of the entities applying the law. Furthermore, the description and evaluation of the current regulation of general clauses in the private law allowed to formulate *de lege ferenda* recommendations regarding the form of this institution in the new Polish Civil Code. The article also takes into consideration legal and comparative issues, primarily due to the fact that the draft proposal included in the First Book of the Polish Civil Code is largely based on the Dutch solutions. Finally, the paper discusses the initiatives undertaken under the auspices of the European Union with the purpose of standardization of private law, in particular the non-binding Draft Common Frame of Reference.

---

⁹⁶ Zastrzeżenia budzić może jednak użycie w art. 5 projektu dotyczącym nadużycia prawa podmiotowego klauzuli uczciwego obrotu.